

ZINGEND NAAR HUIS

Zingend *de liederen* naar huis *hammaäloth*

Kees Kleingeld

Buijten & Schipperheijn *Motief* – Amsterdam

ISBN 978-90-5881-900-0

© 2016 C.P. Kleingeld

Vormgeving: Buijten & Schipperheijn

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

De bundel	7
Psalm 120	22
Psalm 121	30
Psalm 122	37
Psalm 123	45
Psalm 124	51
Psalm 125	58
Psalm 126	67
Psalm 127	76
Psalm 128	89
Psalm 129	97
Psalm 130	106
Psalm 131	116
Psalm 132	124
Psalm 133	139
Psalm 134	147
Waar blijft het slotakkoord?	152

Opgedragen aan ds. Frans van Deursen

Ds. Frans van Deursen heeft voor een dankbaar lezerspubliek enkele tientallen Bijbelboeken besproken in de reeks met de wat plechtstatige naam 'De Voorzeide Leer'.

Toen het 'klassieke' doopformulier nog in gebruik was, legden doopouders de belofte af, hun kinderen te onderwijzen in 'de voorzeide (hiervoor genoemde) leer'. Ds. C. Vonk nam op zich, deze leer voor de ouders uit te leggen en toe te lichten. Daartoe begon bij een boekenreeks onder de verzameltitel 'De Voorzeide Leer'. Na de bespreking van het doopformulier, de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis kwam vanaf 1960 de Bijbel zelf aan de orde. Op den duur werd ds. F. van Deursen bij de reeks betrokken. Na het overlijden van ds. Vonk heeft ds. Van Deursen de reeks voortgezet.

Ds. Van Deursen begon met twee delen psalmen. Zijn aanpak heeft mij inder tijd getroffen en ik heb veel daaruit geleerd. Hij behandelde niet het gehele psalmboek, maar een aantal markante en veelbetekenende psalmen. Ik heb toen echter het ontbreken van de 'liederen hammaäloth' als een gemis gevoeld. Het leek mij daarom een aardige gedachte om nu ds. F. van Deursen dit jaar zijn 85e verjaardag hoopt te vieren, hem dit boekje aan te bieden, waarin juist deze liederen aan de orde komen.

Uit dankbaarheid voor zijn boeiende en inspirerende boeken, waarmee hij mij en vele anderen heeft laten zien hoe mooi en hoe dicht bij ons dagelijks leven de Bijbel is.

Kees Kleingeld

De bundel

De psalmen hebben hun eigen plaats in de Bijbel. Weinig Bijbelboeken zijn zó populair. Komt het doordat ze zo herkenbaar zijn? Rauw en eerlijk. Ze komen onverwacht dichtbij. Een psalm kan je raken. Ongetwijfeld heb je wel een lievelingspsalm of misschien wel meer. In dit soort gevallen gaat het meestal over losse psalmen. De psalmen zijn echter niet zomaar een collectie gedichten in een willekeurige volgorde. Er zit een bepaalde structuur en volgorde in. Maar daar gaan we het nu even niet over hebben. In dit boek wil ik kijken naar één opvallende deelverzameling, een soort apart psalmboekje in het grote geheel: de psalmen 120 tot en met 134. In de Statenvertaling staat erboven: de liederen hammaäloth ('opgangen', betekent dat). De NBG '51-vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap noemt deze psalmen: bedevaartslieder. In de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) heten ze 'pelgrimsliederen'.

Welke functie, welke betekenis hebben deze liederen? Daarover is verschil van mening. Sommigen zeggen: deze liederen horen bij de eredienst in de tempel. Als de priesters de trap naar de tempel opgaan, wordt bij elke trede gezongen uit deze bundel. Vandaar dus 'liederen van de opgang'. Anderen stellen: de Israëlieten zongen deze liederen als ze voor de grote feesten (Pascha, Wekenfeest, Loofhuttenfeest) opgingen naar Jeruzalem. De twaalfjarige Jezus heeft ze zelf ook gezongen tijdens die tocht waarvan Lucas vertelt dat Hij achterbleef in de tempel en Maria en Jozef

Hem gingen zoeken. Bedevaartslie­deren dus. Het Nederlands Bijbelgenootschap hanteert deze opvatting in de NBG '51 en de NBV borduurt hierop voort.

Houden deze beide verklaringen (dus ofwel erediens­tlie­deren, ofwel bedevaartslie­deren) voldoende rekening met de samenhang van de bundel en de opvallende motieven die erin te ontdekken zijn?

In dit boek ga ik uit van een derde verklaring. Deze brengt de lie­deren in verband met Israëls terugkeer uit de Babylonische ballingschap. Dat is natuurlijk wel een belangrijk thema in het Oude Testament. Maar hoe komt iemand daarbij? Want volgens het Hebreeuwse opschrift zijn de psalmen 120-134 'liederen van de opgang'. Wat heeft dat nou met de terugkeer uit de ballingschap te maken? Nou, dat is allereerst een kwestie van landschap. In de Bijbel lees je niet dat iemand van Amsterdam naar Haarlem wandelt, maar altijd dat hij opklimt of afdaalt. In de vertaling komt dat niet altijd zo uit de verf, maar in het Hebreeuws is het heel duidelijk. In de NBG '51 lees je het ook nog: Elisa gaat omhoog naar Bethel (2 Koningen 2: 23). Iemand daalt af van Jeruzalem naar Jericho (Lucas 10: 30). Logisch, want Israël is niet zo vlak als Nederland. Geografisch gezien ligt Babel lager dan Jeruzalem. Vanuit Babel ga je dus omhoog naar Jeruzalem. Bij de uittocht gaat het volk Israël op, omhoog, uit Egypte naar Kanaän. En ook na de ballingschap gaat het volk dus omhoog, op, vanaf de rivieren Eufraat en Tigris, richting Kanaän, richting de berg Sion.

Ook figuurlijk is de terugkeer uit de ballingschap een opgang. Uit de diepte van de straf op de zonden (want dat was de ballingschap immers!), weer omhoog naar de vrijheid in Jeruzalem. Dit figuurlijke aspect speelt ook bij de uittocht uit Egypte: uit de slavernij, op naar de vrijheid. Je kunt het nog sterker formuleren. Egypte betekent voor Israël de dood. Letterlijk, want Farao wil het volk uitroeien. Figuurlijk, want het volk raakt besmet met afgoderij. Uit die dood haalt de HEER zijn volk omhoog naar het

leven. Hij trekt hen uit het moeras van de dood en zet hen boven op een berg in het volle licht van zijn genade. Datzelfde gebeurt bij de uittocht uit de ballingschap. Na de straf in Babel ‘wendt de HEER zijn gelaat’ en is Hij niet langer boos. Hij verlost zijn volk uit het slavenhuis en brengt het in de vrijheid op de berg Sion. Israël gaat uit Babel op naar Jeruzalem. In Ezra 9: 7 wordt dan ook datzelfde woord ‘hammaäloth’ gebruikt. Ezra was volgens plan opgegaan (omhooggegaan) naar Jeruzalem.

Kortom, op grond van deze twee motieven (letterlijke opgang vanuit Babel en figuurlijke opgang vanuit strafverbanning) ga ik ervan uit dat deze bundel met ‘opgangsliederen’ in eerste instantie hoort bij de terugkeer uit de ballingschap. De dichters van deze psalmen bidden om verlossing uit de ballingschap, zij juichen over de bevrijding. Zij zingen over de gevaren onderweg en in de eerste tijd na de terugkeer in het beloofde land. Het zou overigens best kunnen dat deze liederen ook gezongen werden toen de Israëlieten optrokken naar Jeruzalem voor de grote feesten, maar het ontstaan van de bundel opgangsliederen (de bundeling van in sommige gevallen reeds bestaande liederen) plaats ik toch in de tijd na de ballingschap. Psalm 131 bijvoorbeeld is van David, dus die is duidelijk al van eerdere datum, maar toch is ook deze psalm opgenomen in de bundel. Hoe lang of kort na de ballingschap de bundel ontstaan is, weet ik niet, maar dat maakt voor de betekenis niet uit.

Indeling van de bundel

Even voordat ik verder ga: het lijkt me handig als je de tekst van de psalmen vóór je hebt tijdens het lezen van dit boek. Voor het lezen van deze inleidende alinea’s is dat eigenlijk een absolute must, anders komt een en ander wellicht over als hogere wiskunde. Print de tekst van de psalmen 120 t/m 134 uit, bij voorkeur op één vel papier, dan kun je handig kijken, vergelijken en zodoende begrijpen wat ik schrijf.

De opgangspsalmen staan niet op tijdsvolgorde of ontstaansvolgorde, en ze vertellen ook geen doorlopend verhaal. Psalm 122 verplaatst je naar Jeruzalem, terwijl je in Psalm 130 ineens weer in Babel lijkt te zitten. Een sluitende indeling is lastig te maken, want er zijn verschillende mogelijkheden. Hierna volgt een suggestie en daarmee werk ik verder.

Ik verdeel de bundel in vijf groepjes van drie. De climax van de hele serie zit in het middelste groepje (126-128). In dat groepje is sprake van de herbouw van de tempel en van het herstel van Gods volk. De tempel is nodig voor de verzoeningsdienst, het volk moet de Hogepriester voortbrengen die de uiteindelijke verzoeningsdienst zal verrichten. In de groepjes ná deze climax (129-134) komt enerzijds de geschiedenis van ballingschap, bevrijding en herbouw terug. Anderzijds kun je deze groepjes betrekken op de situatie in Juda en Jeruzalem na de terugkeer, zoals je daarover ook leest in Haggai, Zacharia en deels in Maleachi. De opbouw van de bundel vertoont trouwens een parallel met de nachtgezichten van Zacharia: ook daarin staat het herstel van de verzoeningsdienst centraal.

Psalm 120 zet de toon. Hij is de eerste van het eerste groepje (120-122) en daarmee ook de eerste van de bundel. Tussen 120 en 134 speelt de bevrijding zich af. Psalm 134 tekent een ideale situatie, die op aarde slechts bij benadering te bereiken is. Door de bundel heen verschuift de nadruk naar de tijd kort na de ballingschap, een tijd van Messiasverwachting.

Cyclische opbouw

Zo'n opbouw met een climax in het midden vind je vaker in de Bijbel. Niet alleen in sommige psalmen, maar ook bij sommige profetieën en gelijkenissen. De tweede helft na het centrum vormt dan een soort spiegelbeeld van de eerste helft. Na het centrum wordt het eerste deel herhaald, maar dan in omgekeerde volgorde. Soms herhaalt het tweede deel het eerste deel, maar

dan tegengesteld. Op deel 1 met voorzegging van straf over de vijand volgt dan deel 2 met voorzegging van zegen over Gods volk. Er zijn meer varianten van deze cyclische opbouw.

Een voorbeeld van zo'n spiegelbeeld staat in Jesaja 23. De verzen 1-14 vormen een duidelijk geheel. Tarsis, net als Tyrus en Sidon een zeevarende grootheid, waarschijnlijk ergens aan de Middellandse Zee, moet weklagen over de twee laatstgenoemde steden. De opbouw van dit gedeelte is als volgt:

- 1a Weeklaag, Tarsis (over Tyrus en Sidon)
- 1b-7 Tyrus is vernietigd
- 8-12a De HEER heeft het gedaan
- 12b-13 Tyrus is vernietigd
- 14 Weeklaag, Tarsis (over Tyrus en Sidon)

Het centrum (de HEER heeft het gedaan) krijgt de nadruk: het ingrijpen van de HEER. Hij is niet een afstandelijke God die niets kan of doet, nee, Hij handelt.

Een ander voorbeeld van cyclische opbouw staat in Amos. Daar gaat het om een groter geheel, namelijk 3: 9 tot 6: 12. Het centrum valt daar in 5: 8: JHWH is zijn Naam. De climax is dus: bevrijding komt niet omdat Gods volk zo vroom is of zich heiligt, maar omdat Gods Naam door het slijk gehaald wordt. Datzelfde thema vind je in Ezechiël 36: 16-38.

Heb je er nu iets aan om dit te weten, of is dit alleen maar een aardige hobby van bijbelwetenschappers? Dat ook natuurlijk, maar je hebt er beslist iets aan! Deze voorbeelden (ook al komen ze niet uit de psalmen) laten namelijk heel duidelijk die structuur zien. Gedichten, vooral klassieke, hebben twee kenmerken: inhoud en vorm. Wat een dichter te zeggen heeft, brengt hij niet als een betoog met strenge argumenten, maar hij speelt met vormen. Dat geldt ook voor gedichten in de Bijbel. Door daar aandacht aan te geven, zie je wat de dichter wil benadrukken. Vandaar dat

ik hier even wat extra aandacht voor vraag. Deze structuur is namelijk in de bundel opgangsliederen als geheel aan te wijzen. Dat geeft aan waar het om gaat, wat centraal staat.

De structuur van de bundel

Er zijn meer mogelijkheden om deze psalmen in te delen. Maar de inhoud wijst toch hoofdzakelijk naar de eerdergenoemde verdeling in groepjes van drie. Het centrum is dus, hoe kan het ook anders, het middelste drietal (126-128), met uiteraard extra nadruk op de centrale psalm 127: ‘Als de HEER het huis niet bouwt, vergeefs zwoegen de bouwlieden.’ Gezien de tijd waarin deze psalmen geplaatst worden, kan met dat huis niet anders bedoeld zijn dan de tempel in Jeruzalem. In de drietallen vóór het centrum (120-125) gaat het achtereenvolgens over Babel, bevrijding, terugreis of verblijf in Jeruzalem. Anders gezegd: bij elk groepje zie je achtereenvolgens verdriet, vertrouwen, en resultaat van dat vertrouwen. Dat laatste geldt trouwens ook voor de groepjes ná het centrum (dus 129-134). Bij elk groepje zie je dus:

- roepen om hulp
- bewaring/zegen
- dankbaarheid/feest

Met een beetje fantasie kun je daar zelfs de bekende thema’s ellende, verlossing en dankbaarheid in terugzien. Hoe dan ook, in elk groepje van drie zit dus een bepaalde richting.

In de bundel als geheel is globaal de volgende richting te onderscheiden:

120-122: Jeruzalem

123-125: Jeruzalem, veilig door God

126-128: Sion, de tempelbouw

129-131: Rust (bij God)

132-134: Sion

Dit is geen harde indeling en het gaat ook niet helemaal op, maar globaal is toch Jeruzalem het doel (de richting) van elk groepje. Dit is immers de stad van de tempel, de plaats waar de HEER

woont. Daar vindt de verzoeningsdienst plaats, daar ontvangt de HEER zijn eer. In Psalm 128 lijkt de samenhang minder sterk, maar in relatie met Psalm 127, de centrale psalm van de bundel, staat Jeruzalem, de stad van God, en staat in het verlengde daarvan het volk van God, toch wel in het centrum.

Valt groepje 129-131 ertussenuit? Dat lijkt maar zo. Bij vergelijking met groepje 123-125 valt op, dat 123 en 129 zeker overeenkomsten hebben. Psalm 130 kent ook bevrijding, net als 124. Jeruzalem wordt door God beveiligd en biedt een rust die de dichter in Psalm 130 in Gods armen vindt.

Ondanks de overeenkomsten heeft elk groepje toch een eigen benadering. De volgende thema's komen langs: de stad Jeruzalem en de HEER als Bewaarder, maar ook een leven met de HEER, met wat dat betekenen kan voor het eigen leven en de samenleving.

'Dakpannen'

Er is nog een kenmerk. Sommige woorden komen herhaaldelijk voor. Kijk maar in Psalm 120:

- bedrieglijke tong (vers 2 en 3)
- wonen (vers 5 en 6)
- vrede (vers 6 en 7)

Ook bij andere psalmen in de bundel kom je dit verschijnsel tegen. Het zorgt voor een hechte structuur. De dichter laat goed merken wat hij belangrijk vindt. Dit heet dakpanstructuur (of trapstructuur). Bij de afzonderlijke psalmen ga ik daar verder op in.

Jeruzalem

Het thema 'terugkeer uit de ballingschap en hernieuwde vestiging in het beloofde land' is verder toe te spitsen. Het gaat om Jeruzalem en de herstelde dienst van de HEER. Misschien is dat de reden dat deze bundel psalmen nogal eens herinnert aan de

zegen die Aäron het volk Israël moest opleggen (Numeri 6: 24). Let op dat Aäron *het volk* zegende, niet zomaar wat individuele vromen...

Door deze toespitsing op de dienst van de HEER zijn deze psalmen ook voor ons actueel. Wij zijn op weg uit de slavernij van de zonde door de woestijn van de wereld die het zonder God denkt te kunnen, naar het nieuwe Jeruzalem dat wij uit de hemel verwachten en de daarbijbehorende dienst van God, die in dat nieuwe Jeruzalem zal wonen.

De psalmen als verbondsliederen

De wet, de Thora, dat wil zeggen, de boeken Genesis tot en met Deuteronomium, zijn de basis voor Israëls volksbestaan. Daarin staat wie de HEER is, hoe Hij Abraham heeft geroepen en Israël heeft uitgekozen om zijn verbond mee te sluiten: 'Doe dit en je zult leven.' Maar Israël heeft dat, in z'n algemeenheid gesproken, niet gedaan. Daarom volgt uiteindelijk de ballingschap als straf. Het Oude Testament maakt duidelijk onderscheid tussen twee groepen in het volk van God: de rechtvaardigen en de goddelozen. Die laatsten zijn echter geen atheïsten zoals wij die kennen. Nee, zij horen bij Gods volk (in onze situatie zou je spreken over kerkmensen). Het gaat om mensen die in hun dagelijks leven geen rekening houden met God. Zeker, God bestaat natuurlijk wel, maar actief 'meedoen', ingrijpen in je bestaan, in wat er gebeurt? Nee zeg! 'God ziet het toch niet', is hun regelmatig terugkerende uitspraak. Vaak vormen zulke goddelozen de meerderheid van Gods volk. Dan hebben die anderen, de Bijbel noemt hen 'rechtvaardigen', het moeilijk. Rechtvaardig wil niet zeggen: zonder zonde. De rechtvaardige houdt zich aan Gods verbond. Hij gaat daar serieus mee om, ook al struikelt hij regelmatig op de wegen van de HEER. Maar als hij struikelt, ziet en grijpt hij telkens weer Gods uitgestoken hand. Omdat zo'n rechtvaardige in de wegen van de HEER wil wandelen, is hij vaak het slachtoffer van de praktijken van de goddeloze. Daarom

kom je hem in de Bijbel ook tegen onder de naam ‘ellendige’ of ‘arme’. Juist in de psalmen ontmoet je de rechtvaardige met zijn godsvertrouwen en zijn moeiten. Moeiten ook doordat hij ziet hoe het Gods volk vergaat op hun zelfgekozen wegen.

De rechtvaardige ervaart de ballingschap als straf van de HEER voor een afvallig volk. Hij belijdt zijn zonden én die van het volk, denk maar aan Daniël 9, en hij pleit op Gods beloften voor het overblijfsel, zoals hij die gehoord heeft van Jesaja, Amos en al die andere profeten. De stem van dat overblijfsel, die rest van rechtvaardigen, is heel duidelijk te horen in de psalmen 120-134.

Frequente uitspraken

Enkele uitspraken komen herhaaldelijk voor. Allereerst: ‘Mijn (of: onze) hulp is van de HEER, die hemel en aarde gemaakt heeft.’ Deze uitdrukking is natuurlijk wel bekend, omdat je die aan het begin van een kerkdienst hoort. Dan spreekt de gemeente uit van wie zij afhankelijk is. Je vindt deze uitspraak in 121: 2 en 124: 8. In Psalm 134: 3 wordt ernaar verwezen, als daar de zegen verwacht wordt van de HEER. Het armzalige troepje mensen dat terugkeert, is koning Cyrus weliswaar dankbaar, maar er liggen nog heel wat gevaren op de loer. Wie helpt ze onderweg? En hoe moet dat straks in het beloofde land? Want daar wonen intussen andere mensen... Het kan maar op één manier: mijn hulp is in de naam van de HEER. Maar dat is wel de God die hemel en aarde heeft gemaakt en die vroeger zijn volk uit Egypte heeft geleid!

Een andere herhaalde uitspraak is het gebed: ‘Vrede zij over Israël’. Die komt voor in 125: 5, 128: 5 en inhoudelijk in 122: 8. Op het eerste gezicht kun je die uitspraken misschien niet helemaal plaatsen, behalve in Psalm 122. Als je deze psalm echter relateert aan de uittocht uit Babel en de terugkeer in het verwoeste Jeruzalem, gaan die gebeden leven.

De derde uitspraak die ik noem, is: ‘Moge de HEER u zegenen uit Sion.’ Deze vind je in 128: 5, 129: 8 en 134: 3. Daar gaat het

uiteindelijk om. Het heil is te verwachten uit Sion. Je hoeft je hier nog niet af te vragen of de dichters, de verzamelaars of de Joden dit al zagen als een wereldwijd heil dat uit Jeruzalem zou uitgaan. Achteraf kun je dat natuurlijk wel zo interpreteren. Voor het begrijpen van de psalmen op hun plaats in de Bijbel is het niet zo belangrijk.

In deze context is het niet verbazend als je twee keer de oproep leest dat Israël op de HEER moet hopen. Dat is in 130: 7 en 131: 3. De psalmen zijn geen vrome verzuchtingen van een religieuze ziel, maar liederen van het verbond dat God met zijn volk gesloten heeft. Natuurlijk belooft de HEER heil aan de individuele vrome, maar dan niet als dat vrome individu, maar als lid van dat verbondsvolk. Daarom kan het heil van de individuele gelovige ook nooit compleet zijn zonder het heil voor het volk van het verbond. De HEER heeft een volk verlost uit Egypte en Hij verlost een volk uit Babel.

De Aäronitische zegen

In het kader van de uittocht uit Egypte en Gods verbond met Israël krijgen Aäron en zijn opvolgers de opdracht Gods volk te zegenen. Daartoe schrijft God een formulering voor, die je vindt in Numeri 6: 24-26:

‘Moge de HEER u zegenen en u beschermen,

Moge de HEER het licht van zijn gelaat over u doen schijnen en u genadig zijn,

Moge de HEER u zijn gelaat toewenden en u vrede geven’ (NBV).

In de opgangsbundel vind je herhaaldelijk al dan niet nadrukkelijke verwijzingen naar deze zegen:

Moge de HEER u zegenen en u beschermen

121: 7 De HEER behoedt je voor alle kwaad.

128: 4, 5 Zo wordt gezegend de man die ontzag heeft voor de HEER. (...) Ontvang de zegen van de HEER uit Sion.

129: 8 Geen voorbijganger zegt: ‘Moge de HEER u zegenen.’

Hier wordt de zegen in negatief verband genoemd. Ik kom daarop terug bij Psalm 129.

- 133: 3 Daar geeft de HEER zijn zegen. Hier is de verwijzing duidelijk, temeer daar het over Aäron gaat.
- 134: 3 Hier vind je enerzijds het gebed om zegen voor de priesters in het heiligdom, maar aan het slot, en dat is tevens het slot van de bundel: ‘Moge uit Sion de HEER u zegenen.’

Moge de HEER het licht van zijn gelaat over u doen schijnen en u genadig zijn

- 123: 2b, 3 Onze ogen volgen de HEER ‘tot hij ons genadig wil zijn. Wees genadig, HEER, wees ons genadig.’
- 130: 1, 7 ‘Luister naar mijn roep om genade... Bij de HEER is genade.’

Moge de HEER u zijn gelaat toewenden en u vrede geven

- 122: 6, 7, 8 Vrede voor Jeruzalem, vrede binnen je muren, ‘vrede zij in jou’.
- 125: 5 ‘Vrede over Israël.’ Hier wordt een HEER getekend die Jeruzalem het gelaat heeft toegewend.
- 128: 6 ‘Vrede over Israël.’

Natuurlijk kun je ook elders in de Bijbel, vooral in de psalmen, zulke verwijzingen wel aantreffen. Maar in het kader van de tweede exodus krijgen deze uitdrukkingen (met hun wortel in de eerste), toch een extra dimensie.

De historische situatie

In de boeken Koningen, Kronieken en Jeremia lees je over de ondergang van zowel het tien- als het tweestammenrijk van Israël. Vooral de ondergang van Jeruzalem krijgt veel aandacht. Daar staat immers de tempel, daar woont God. Hoe moet dat nu verder?